

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1\(30\).505](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(30).505)

І. Д. Веркалець
orcid.org/0000-0002-2411-2811
аспірант спеціальності 081 «Право»
Університету Короля Данила

ПРАВОСВІДОМІСТЬ СУБ'ЄКТІВ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ПРАВА

Постановка проблеми. Відомо, що правосвідомість є одним з найконсервативніших елементів правової системи, що обов'язково слід враховувати під час загальнотеоретичної характеристики взаємозв'язку між правосвідомістю суб'єктів і процесом реалізації функцій права. Вона складно корелюється зі сталими уявленнями про правову реальність (частина населення звикла з дріб'язковою регламентацією державою їхнього життя, що існувало за радянських часів). Для подолання сталих правових поглядів і забобнів у суспільстві, що трансформується, необхідно значно більше часу, ніж для проведення певної «ревізії» нормативно-правових актів, приписи яких не відповідають потребам і запитам сучасної соціальної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що проблеми правової свідомості й функцій права не нові для вітчизняної та зарубіжної юриспруденції, однак малодослідженими натепер залишаються форми взаємодії саме суб'єктів правосвідомості й процесів реалізації права, зокрема їхніх функціональних аспектів, тому основою дослідження стали ґрунтовні праці вітчизняних і зарубіжних науковців у цій царині, зокрема А.Н. Бабенко, М.В. Гладких, Л.І. Заморської, Г.Р. Ішкільдіної, О.В. Косаревської, Н.М. Крестовської, О.А. Лукашової, Г.С. Остроумова, З. Петері, П.М. Рабіновича, А.Р. Ратінова й інших.

Метою дослідження є визначення основних критеріїв взаємодії правосвідомості суб'єктів у процесі здійснення функцій права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що правосвідомість є сукупністю понять, ідей і почуттів щодо й позитивного права, й природного права. Таке твердження може видатися дещо суперечливим, оскільки це докорінно протилежні підходи, які заперечують одне одного. Однак якщо розглядати правосвідомість індивіда, то зрозуміло, що його погляди можуть формуватися одночасно як щодо природного права (основоположних прав людини), так і

щодо позитивного права, оскільки обидва різновиди права так чи інакше присутні в суспільній діяльності. Інша річ, що питома вага одного з них переважатиме. Та попри все, це дозволяє говорити не лише про природно-правовий і позитивістський підходи до правосвідомості, а й про, так би мовити, комплексний за своїм змістом підхід, який поєднує обидва варіанти.

Дещо нетрадиційної думки дотримується О.Г. Щедрін, який вирізняє такі види правосвідомості: природно-правова (яка, на його переконання, є найвищим її виявом); легістська (що ґрунтується лише на державно-правовому авторитеті позитивного права й можливості державного примусу); маргінальна (правосвідомість осіб, котрі не вірять у цінність права); злочинна (але не в кримінальному значенні, а в сенсі усвідомленого наміру порушення позитивного права); анархістська (яка не визнає над собою влади позитивного права й держави) [18, с. 42].

Названі види правосвідомості вирізнено не тільки на основі праворозуміння, але воно безпосередньо також тут фігурує. Представники доктрини природного права вважають, що першоджерелом правової свідомості є: вища моральна ідея справедливості, яка зумовлює зміст і призначення чинного позитивного права й слугує критерієм його оцінки; деякий самотутній і вічний дух нації; абстрактна ідея соціальної солідарності; вічні принципи загального розуму; вічні й незмінні принципи божественного порядку Всесвіту [10, с. 128].

Інколи трапляється навіть ототожнення правосвідомості суб'єкта з природним правом, яке протиставляється законам і судовій практиці, що виражають позитивне право [5, с. 10]. Така позиція видається цілком слушною, якщо розглядати правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо природного права. Хоча, з іншого боку, природно-правові ідеї свободи чи справедливості часто пристосовуються до позитивістського поняття правосвідомості: якщо закон – демократичний, оснований на позиціях моралі, рівності, справедливості, то відповідно й суб'єктивні став-

лення (почуття) до такого закону, які входять до складу правосвідомості, розглядатимуть також з позицій природного права.

Та попри це, варто відзначити, що більшість сучасних визначень поняття та подальша диференціація правосвідомості подаються з позицій позитивістського праворозуміння. У цьому аспекті видається оригінальною позиція Г.С. Остроумова, який характеризував правосвідомість як уявлення, поняття, ідеї, що виражають потреби в опосередкуванні поведінки людей державно-правовою волею. Він вважав, що виражати державну волю означає закріпити відповідні юридичні права й обов'язки за певним колом осіб. І лише дотримання особою юридичних обов'язків внаслідок їхнього усвідомлення дозволяє існувати юридичним правам [9, с. 43–46].

На нашу думку, дотримуватись якихось суспільних (зокрема, юридичних) обов'язків спонукає не лише державно-правова воля; тож і правосвідомість не може формуватися лише на основі почуття виконання обов'язку.

Загальна теорія позитивного права традиційно визначає правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів із приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної із цим правом [11, с. 108]. Погоджуємося з таким визначенням, оскільки воно зображує всі широко визнані функціональні елементи правосвідомості, такі як інформаційний чи когнітивний (знання змісту принципів і норм позитивного права), оцінювальний або аксіологічний (ставлення до права) й регулятивний (установка, орієнтація на юридично значущу поведінку).

Щоправда, в літературі можна знайти також і деталізованіший погляд на правосвідомість. Скажімо, М.М. Цимбалюк визначає такі її складові частини:

- 1) правові знання та досвід;
- 2) правові оцінки;
- 3) правові ідеали;
- 4) правові установки [17, с. 16].

Введення до структури елементів правосвідомості правового досвіду вважаємо слушним. Про правовий досвід можна говорити, коли якась подія, що прямо чи опосередковано стосується правового регулювання, інтеріоризується, переживається певною людиною. Інтеріоризація відбувається лише й неодмінно за посередництва тлумачення та розуміння правового явища (події). Правова ситуація, яка так і залишилася таємницею для людини, не може становити для неї досвіду, ані правового, ані будь-якого іншого.

Проте, як відзначає О.В. Косаревська, в рамках і теорії права ще можна виділити певні напрями дослідження «позитивістської» правосвідомості [6, с. 22–23].

Більшість сучасних науковців вирізняють методологічні підходи до вивчення правосвідомості залежно від того, яка саме правосвідомість вивчається: індивідуальна чи суспільна (за суб'єктами), професійна чи буденна (за професійним складником носіїв). Спробуємо викласти відомі нам підходи до правосвідомості із цих позицій.

Розглянемо структуру правосвідомості та її різновиди за носіями. У радянський період було прийнято до поняття «свідомість» ставити ще приставку «колективна» чи «суспільна» й більше уваги приділяти суспільному, а не індивідуальному її аспекту, хоча деякі науковці порушували питання щодо існування індивідуальної правосвідомості [2, с. 44–45]. Проте, як слушно зазначається в літературі, в будь-якій формі суспільної свідомості так чи інакше зображується все суспільне буття, а в разі взаємодії різні форми свідомості видозмінюють одна одну. Так, втрата суспільством моральних принципів позначається на загальному падінні рівня правосвідомості, що надалі веде й до зміни індивідуальної свідомості [18, с. 12].

Низка авторів відзначає, що правова свідомість формується не одним поколінням людей, і що між суспільною та індивідуальною правовою свідомістю відбувається діалектично суперечливий взаємозв'язок: суспільна правова свідомість може бути виявлена тільки через індивідуальну, яка своєю чергою виступає конкретним виявом своєї протилежності [6, с. 76–77].

Сучасні тенденції дослідження правосвідомості свідчать про переміщення акцентів – зосередження на вивченні саме індивідуальної правосвідомості (щоправда, ще О.А. Лукашова однією з перших у вітчизняній теорії права звернулася до вивчення індивідуальної правосвідомості [8, с. 18–25]).

У структурі правосвідомості так само за ступенем зображення сутності й закономірностей сфери права можна виділити два взаємопов'язаних рівні: теоретичний та емпіричний.

Теоретичний рівень правосвідомості зорієнтований на пізнання законів розвитку й функціонування правової сфери. Це рівень діяльності ідеологів і вчених-правознавців, змістом якої є розроблення ідей, доктрин, концепцій і понять і яка втілюється в наукових та інших дослідженнях, деклараціях, програмах тощо.

Емпіричний рівень правосвідомості формується з практичного повсякденного досвіду людей, фіксує безпосередні прояви правового життя суспільства й відбиває їх в уявленнях і навичках, що виникають безпосередньо в самих суб'єктів правового процесу.

Правосвідомість впливає на інші форми суспільної свідомості й, зі свого боку, зазнає дії різних духовних факторів, таких як світогляд, панівний стиль мислення, традиції тощо. На правосвідомість

мість суттєво впливають і інші форми суспільної свідомості, особливо політичної. Водночас значна частина елементів правосвідомості так чи інакше входить у правову культуру, в систему правових цінностей конкретного суспільства.

У зв'язку з виділенням емпіричного й теоретичного рівнів у структурі правосвідомості доцільно звернути увагу на зауваження П.М. Рабіновича щодо поняття «праворозуміння». Ставлення людей до права, його осмислення та оцінка визначаються не так науковими міркуваннями, як ціннісними установками й уявленнями. Адже ще з часів Античності відомо, що право є не лише наукою, а й мистецтвом, воно ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях – справедливості, свободі, рівності тощо. Цінності ж – це передусім сфера світогляду, який є способом не вивчення та пояснення феномена буття, зокрема права, а його духовного освоєння, інтерпретації. На відміну від наукового знання, яке не має залежати від ідеалів і поглядів суб'єкта, який пізнає, світоглядне світосприйняття є тією своєрідною духовною призмою, через яку пропускається та переживається навколишній світ. Праворозуміння – це інтерпретація того, що, власне, відбиває поняття, назване словом «право» [12, с. 17].

За джерелами формування та глибиною зображення правової дійсності в загальнотеоретичній правовій літературі традиційно виокремлюються три рівні правової свідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний).

Буденний (буденно емпіричний) рівень – це образ права, який відбивається в буденній суспільній правосвідомості й характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення та правовідчуття. Він формується переважно під впливом почуттєво-наочного сприйняття права, як правило, не завершується виробленням більш-менш чіткого поняття про нього і притаманний здебільшого людям, які не мають спеціальних юридичних знань, проте у своєму житті як самі стикаються з правом, так і спостерігають за правовими діями (актами) інших людей. Носіями професійного рівня праворозуміння є особи, котрі професійно займаються юридичною практикою. Від цих рівнів відрізняється науково-теоретичний рівень праворозуміння, на якому відбувається пізнання найсуттєвіших сторін, якостей, зв'язків права у формі теорій, тобто певної системи понять, категорій і законів науки [12, с. 43–47].

Науковці наголошують, що правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи [7, с. 353].

Одним із найпоширеніших є розуміння функцій правосвідомості як напрямів впливу цього яви-

ща на суспільні відносини [15, с. 618; 16, с. 555]. Таке розуміння, по суті, відповідає традиційним уявленням про функції права й загалом правильно характеризує функціонування правосвідомості. Однак варто уточнити, що основне призначення права полягає саме в регулюванні суспільних відносин, натомість правосвідомість суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість регулює поведінку людей: її можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їхньої правової позитивної поведінки [3, с. 110].

Таким чином, вплив правосвідомості на суспільні відносини опосередкований: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає й на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку із цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу такого феномена. У цьому контексті слухним уявляється зауваження О.Ф. Скакун, яка вважає правосвідомість суб'єктивною формою реалізації функцій права [14, с. 91].

Як одна з форм суспільної свідомості, правосвідомість виступає специфічним способом духовного пізнання суспільного буття: свідомість є психічним зображенням дійсності, відповідно правосвідомість – правової дійсності. Виходячи із цього, вчені традиційно виокремлюють три основні функції правосвідомості: пізнавальну, оцінювальну, регулятивну [13, с. 23]. Вони повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини: забезпечує пізнання та сприйняття правової реальності, її оцінку й вибір варіанта поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок. Таким чином, можна стверджувати, по-перше, що основні функції правосвідомості орієнтовані на суб'єкта й, по-друге, між функціями правосвідомості та її структурою існує діалектична взаємодія.

У наукових публікаціях пострадянського простору в контексті цього стали викладатися положення про те, що «в демократичному суспільстві домінують галузі права з диспозитивними методами регулювання, в авторитарних і тоталітарних державах більшу цінність мають галузі з імперативним регулюванням» [1, с. 305]. Сьогодні знаменується і розширенням меж застосування інших методів регулювання (крім імперативного) в окремих галузях права.

Але зазначена тенденція, на жаль, мало стосується України, й використання імперативних методів регулювання все ще залишається переважним. Інколи відбувається спроба законодавця нібито надати адресату норм права більше свободи шляхом ширшого використання щодо визначених

норм. Слід визнати, що це насправді не змінює основного методу регулювання, а лише призводить до підміни понять.

Л.І. Заморська, здійснюючи спробу співвіднесення диспозитивних і відносно визначених норм права, доходить висновку, що, попри всю близькість (а в багатьох моментах і почасти тотожність) цих категорій, диспозитивні норми права відбивають внутрішню сутність специфічного типу врегульовуваних правом суспільних відносин, що ґрунтуються на юридичній свободі суб'єктів правовідносин і похідні від диспозитивного методу правового регулювання. Натомість відносно визначені норми права зображують зовнішню форму закріплення та вираження особливого виду норм права, що передбачають нормативно окреслену свободу вибору сторонами правовідносин певного варіанту поведінки. Відносно визначені норми права похідні від внутрішньої структури норм права й видів її структурних компонентів [4, с. 11]. Вони надають скоріше уявну, ніж реальну свободу вибору суб'єктам правовідносин, що також може траплятися та бути, безумовно, корисним з урахуванням мети правового регулювання. Проте структурованість і зрозумілість нормативних регуляторів, тобто їхнє розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить і від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку.

Висновки. Таким чином, взаємозв'язок правосвідомості суб'єктів і процесу реалізації функцій права необхідно розглядати як прикладний за змістом, практичний складник самого права, оскільки вона має безпосереднє відношення до створення та функціонування права в суспільстві в процесі особливої правової діяльності суб'єктів, реалізується в правовому процесі й характеризує цю діяльність із суб'єктивного боку.

Література

1. Бабенко А.Н. Аксиологические причины правотворческих ошибок. *Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах* : материалы Межд. науч.-практ. круглого стола, г. Москва, 29–30 мая 2008 г. Москва : Проспект, 2009. С. 304–326.
2. Гладких М.В. Понятие индивидуального правосознания в свете психоаналитической теории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Ставроп. гос. ун-т. Ставрополь, 2004. 181 с.
3. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 320 с.
4. Заморська Л.І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2009. 24 с.
5. Ишкильдина Г.Р. Правосознание молодежи (Проблемы становления и эволюции в современных условиях) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Уфим. юрид. ин-т МВД РФ. Уфа, 2002. 164 с.
6. Косаревська О.В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 ; Південноукр. держ. педаг. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2002. 253 с.
7. Крестовська Н.М. Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Елементарний курс : навчальний посібник. Харків : Одиссей, 2007. 432 с.
8. Лукашева Е.А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура. *Советское государство и право*. 1976. № 1. С. 18–25.
9. Остроумов Г.С. Правовое осознание действительности. Москва : Наука, 1969. 198 с.
10. Петери З. О некоторых чертах доктрины «возрожденного» естественного права. *Критика современной буржуазной теории права*. Москва : Прогресс, 1969. С. 122–129.
11. Рабинович П.М. Основы загалної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів : Край, 2008. 224 с.
12. Рабинович П.М. Філософія права : навчальний посібник : в 5 ч. Львів : Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
13. Ратинов А.Р. Правовое сознание как элемент правовой культуры. *Правовая культура и вопросы правового воспитания* / А.Р. Ратинов, В.И. Каминская. Москва : Наука, 1974. С. 12–34.
14. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 603 с.
15. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2007. 786 с.
16. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
17. Цимбалюк М.М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 34 с.
18. Щедрин О.Г. Этнические особенности русского правосознания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Ростов. гос. ун-т путей и сообщений. Ростов-на-Дону, 2004. 201 с.

Анотація

Веркалець І. Д. Правосвідомість суб'єктів у процесі здійснення функцій права. – Стаття.

У статті здійснюється теоретико-правовий аналіз особливостей взаємодії правосвідомості суб'єктів у процесі реалізації функцій права. Визначаються основні передумови необхідності взаємодії правової свідомості суб'єктів, правового регулювання та функціональної реалізації права в контексті єдності їхніх основних складових частин. Наголошено, що за джерелами формування та глибиною зображення правової дійсності в загальнотеоретичній правовій літературі традиційно виокремлюються три рівні правової свідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний). Визначено, що вплив правосвідомості на суспільні відносини є опосередкованим: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає і на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку із цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу такого феномена. З'ясовано, що доцільно виокремлювати три основні функції

правосвідомості: пізнавальну, оцінювальну, регулятивну. Вони повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини: забезпечує пізнання та сприйняття правової реальності, її оцінку й вибір варіанта поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок. Це свідчить, по-перше, що основні функції правосвідомості орієнтовані на суб'єкта, й по-друге, що між функціями правосвідомості та її структурою існує діалектична взаємодія. Зроблено висновок, що відносно визначені норми права похідні від внутрішньої структури норм права й видів її структурних компонентів. Вони надають скоріше уявну, ніж реальну свободу вибору суб'єктам правовідносин, що також може траплятися та бути, безумовно, корисним з урахуванням мети правового регулювання. Проте структурованість і зрозумілність нормативних регуляторів, тобто їхнє розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить і від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладає тиме відбиток на правову поведінку.

Ключові слова: правосвідомість, структура правосвідомості, функції правосвідомості, правосвідомість суб'єктів, функції права.

Summary

Verkalets I. D. Legal awareness of subjects in the process of performing the functions of law. – Article.

The article is aimed at the theoretical-legal analysis of the peculiarities of interacting legal awareness or consciousness of individuals in the process of implementing the functions of law. The basic prerequisites are determined for the need of interacting legal consciousness, legal regulation, and functional implementation of law in

the context of these unity components. It is emphasized that the sources of formation and depth of reflection of legal reality in the general theoretical legal literature traditionally distinguish three levels of legal consciousness: everyday, professional (practical) and scientific (theoretical). It is determined that the influence of justice on social relations is indirect: directly influencing the behavior of people, justice also affects the social relations that arise between them. In this regard, we believe that defining the functions of consciousness requires clarification about the object of influence of this phenomenon. It has been found that it is expedient to distinguish three basic functions of consciousness: cognitive, evaluative, regulatory. They fully encompass the value that justice has for a person: it provides knowledge and perception of legal reality, its evaluation and choice of behavior in accordance with the knowledge and the formed orientations and attitudes. This indicates, first, that the basic functions of justice are subject-oriented, and secondly, that there is a dialectical interaction between the functions of justice and its structure. It is concluded that the relatively defined rules of law are derived from the internal structure of the rules of law and the types of its structural components. They provide a more imaginary rather than a real freedom of choice for the legal entities, which can also take place and will certainly be helpful given the purpose of the legal regulation. However, the structure and comprehensibility of the regulatory regulators, that is, their mental and emotional perception, directly depends on the method of legal regulation applied by the lawmaker with its clear crystallization in the mind of both the legislator and the addressee of the legal order, which will, therefore, impose a right.

Key words: legal awareness, legal consciousness structure, functions of legal consciousness, subject awareness, legal functions.